

ILLE chez SENECA RHETOR

Harm Pinkster

Universiteit van Amsterdam

Summary

The *Controversiae* of Seneca Rhetor are an interesting linguistic document for several reasons, among other things because they contain long stretches of biographic descriptions of rhetors in Seneca's own language. The very first preface has a long description of his fiend Marcus Porcius Latro. Assuming that Seneca's language was formed in his late teens, we have interesting linguistic material of an intellectual of the 5th / 4th decade B.C.

The biographic sketches are unusually long pieces of discourse continuity. It is therefore not surprising that zero-anaphora is the most frequent continuity device. What is surprising is the very low frequency of the anaphoric pronoun *is* (nominative) as compared to *ille*, which in Cicero and other earlier authors is typically the device to indicate Topic change, and would not be expected here at all. Some instances of *ille* may be explained as being due to implied contrast (so perhaps in line 38 of the quoted text, presence of the negation *numquam*), but this does not hold for all instances found.

In the oblique forms *ille* is much more common than *is* (a beautiful example is *illam* in line 30), and moreover the range of forms (and functions) of *is* is narrower, *eius* being the most common form. What may be interesting is the relative frequency of *ille* in prepositional expressions (*de, ab, in + illo* 39 instances in the *Controversiae* : + *eo* 4). Forms of *is* are moreover relatively often found in a correlative pattern with the relative pronoun *qui*.

As for the adjectival forms (the use of *is* and *ille* as determiners), anaphoric *is* is again remarkably absent (unless in a correlative pattern). *hic* is more common. *ille* is found quite frequently with a cataphoric function, and also with an exophoric function (difficult to distinguish in line 28), apart from its natural deictic function (line 10). Its anaphoric use is relatively rare (line 4, unless implied contrast, comparison).

Exaggerating one might say that already in this period substantival *is* became fossilized and that the personal pronoun *ille* took over its functions. As an anaphoric determiner *is* had also lost its earlier position. *ille* is still mainly used in its function as orientator in place, time or mental space.

Typographie:

ille, etc.: continuation de Porcius Latro

ille, etc.: autre référence pronominale

ille qui, etc.: séquence corrélatrice

* Anaphore zéro

- 1 (13) In aliis autem an beneficium vobis daturus sim, nescio. In uno accipio: **Latronis**
enim **Porcii**, carissimi mihi sodalis, memoriam saepius cogar retractare et a prima
pueritia usque ad ultimum **eius** diem perductam familiarem amicitiam cum voluptate
5 maxima repetam. Nihil **illo viro** gravius, nihil suavius, nihil eloquentia [sua] dignius.
Nemo plus ingenio suo imperavit, nemo plus indulisit. In utramque partem **vehementi**
viro modus deerat: nec intermittere studium sciebat * nec repetere.
- (14) Cum se ad scribendum concitaverat *, iungebantur noctibus dies et sine intervallo
gravius sibi instabat *, nec desinebat * nisi defecerat *. Rursus cum se remiserat *, in
omnes lusus, in omnes iocos se resolvebat *. Cum vero se silvis montibusque
10 tradiderat *, in silvis ac montibus natos homines illos agrestis laboris patientia et
venandi sollertia provocabat * et in tantam perveniebat * sic vivendi cupiditatem, ut
vix posset * ad priorem consuetudinem retrahi. At cum sibi iniecerat * manum et se
blandienti otio abduxerat * tantis viribus incumberebat * in studium, ut non tantum nihil
perdidisse sed multum adquisisse desidia videretur *. (15) Omnibus quidem prodest
15 subinde animum relaxare - excitatur enim otio vigor et omnis tristitia, quae
continuacione pertinacis studii adducitur, feriarum hilaritate discutitur - nulli tamen
intermissio manifestius proderat: Quotiens ex intervallo surrexerat *, multo acrius
violentiusque dicebat *. Exultabat * enim novato atque integro robore et tantum a se
exprimebat *, quantum concupierat *. Nesciebat * dispensare vires suas sed
20 immoderati adversus se imperii fuit *, ideoque studium **eius** prohiberi debebat, quia
regi non poterat. Itaque solebat * et ipse, cum se assidua et numquam intermissa
contentione fregerat *, sentire ingenii lassitudinem, quae non minor est quam corporis
sed occultior.
- (16) Corpus **illi** erat et natura solidum et multa exercitatione duratum, ideoque
25 numquam impetus ardentis animi deseruit. Vox robusta sed surda, lucubrationibus et
neglegentia, non natura infuscata. Beneficio tamen laterum extollebatur * et quamvis
inter initia parum attulisse virium videretur *, ipsa actione adcrecebat *. Nulla
umquam **illi** cura vocis exercendae fuit; illum fortem et agrestem et Hispanae
consuetudinis morem non poterat * dediscere: Utcumque res tulerat, ita vivere, nihil
30 vocis causa facere, non illam per gradus paulatim ab imo ad summum perducere, non
rursus a summa contentione paribus intervallis descendere, non sudorem unctione
discutere, non latus ambulatione reparare. (17) Saepe cum per totam lucubraverat *
noctem, ab ipso cibo statim ad declamandum veniebat *. Iam vero, quin rem
inimicissimam corpori faceret *, vetari nullo modo poterat *: Post cenam fere
35 lucubrabat * nec patiebatur * alimenta per somnum quietemque aequaliter digeri, sed
perturbata ac dissipata in caput agebat *. Itaque et oculorum aciem contuderat * et
colorem mutaverat *. Memoria **ei** natura quidem felix, plurimum tamen arte adiuta.
Numquam **ille** quae dicturus erat * ediscendi causa relegebat: Edidicerat * illa cum
scripserat *. Quod eo magis in **illo** mirabile videri potest, quod non lente et anxie sed
40 eodem paene quo dicebat * impetu scribebat *.
- (18) Illi, qui scripta sua torquent, qui de singulis verbis in consilium eunt, necesse est
quae totiens animo suo admovent novissime adfigant. At quorumcumque stilus velox

- est, tardior memoria est. In **illo** non tantum naturalis memoriae felicitas erat sed ars summa et ad comprehendenda quae tenere debebat * et ad custodienda, adeo ut omnes declamationes suas, quascumque dixerat *, teneret * <et>iam. Itaque supervacuos sibi fecerat * codices. Aiebat * se in animo scribere. Cogitata dicebat * ita, ut in nullo unquam verbo **eum** memoria deceperit. Historiarum omnium summa notitia: Iubebat * aliquem nominari duces et statim eius acta cursu reddebat *. Adeo, quaecumque semel in animum **eius** descenderant, in promptu erant.
- 45
50 (19) Video vos, iuvenes mei, plus iusto ad hanc **eius** virtutem obstupescere. Alia vos mirari in **illo** volo. Intra exiguum paucissimorum dierum tempus poterit quilibet facere illud, quod Cineas fecit, qui missus a Pyrrho legatus ad Romanos postero die novus homo et senatum et omnem urbanam circumfusam senatui plebem nominibus suis persalutavit. <Aut> quod ille fecit, qui recitatum a poeta novum carmen dixit suum esse et protinus <e> memoria recitavit, cum hoc ille, cuius carmen erat, facere non posset. Aut quod fecit Hortensius, qui a Sisenna provocatus in auctione persedit per diem totum et omnes res et pretia et emptores ordine suo argentariis recognoscentibus ita, ut in nulla re falleretur, recensuit. Cupitis statim discere? Suspendam cupiditatem vestram et faciam alteri beneficio locum; interim hoc vobis, in quo iam obligatus sum, persolvam.
- 60
65 (20) Plura fortasse de **Latrone meo** videor vobis, quam audire desiderastis, exposuisse: ipse quoque hoc futurum provideram, ut memoriae **eius**, quotiens occasio fuisset, difficulter avellerer; nunc his tamen ero contentus, sed quotiens me invitaverit memoria, libentissime faciam, ut **illum** totum et vos cognoscatis et ego recognoscam. Illud unum non differam, falsam opinionem de **illo** in animis hominum convaluisse: Putant enim fortiter quidem, sed parum subtiliter **eum** dixisse, cum in **illo**, si qua alia virtus fuit, et subtilitas fuerit.
- 70
75 (21) Id, quod nunc a nullo fieri animadverto, semper fecit *: antequam dicere inciperet *, sedens quaestiones eius, quam dicturus erat *, controversiae proponebat *, quod summae fiduciae est. Ipsa enim actio multas latebras habet, nec facile potest, si quo loco subtilitas defuit, apparere, cum orationis cursus audientis iudicium impediatur, dicentis abscondat. At ubi nuda proponuntur membra, si quid aut numero aut ordine excidit, manifestum est. Quid ergo? Unde haec de **illo** fama? nihil est iniquius his, qui nusquam putant esse subtilitatem nisi ubi nihil est praeter subtilitatem. Et in **illo** cum omnes oratoriae virtutes essent, hoc fundamentum superstructis tot et tantis molibus obruebatur, nec deerat in **illo** sed non eminebat - et nescio an maximum vitium subtilitatis sit nimis se ostendere: Magis nocent insidiae quae latent; utilissima est dissimulata subtilitas, quae effectum apparet, habitu latet.
- 80
85 (22) Interponam itaque quibusdam locis quaestiones controversiarum, sicut ab **illo** propositae sunt, nec his argumenta subtexam, ne et modum excedam et propositum, cum vos sententias audire velitis, et quidquid ab illis abduxerit molestum futurum sit. Hoc quoque **Latro meus** faciebat, ut sententias amaret *: cum condiscipuli essemus apud Marullum rhetorem, hominem satis aridum, paucissima belle sed non vulgato genere dicentem, cum ille exilitatem orationis suae imputaret controversiae et diceret: 'necesse me est per spinosum locum ambulans suspensos pedes ponere', aiebat **Latro**: 'non mehercules tui pedes spinas calcant sed habent', et statim ipse dicebat * sententias, quae interponi argumentis cum maxime declamantis Marulli possent.
- 90 (23) Solebat * autem et hoc genere exercitationis uti, ut <aliquo die> nihil praeter epiphonemata scriberet *, aliquo die nihil praeter enthymemata, aliquo die nihil praeter has translaticias quas proprie sententias dicimus, quae nihil habent cum ipsa controversia implicitum sed satis apte et alio transferuntur, tamquam quae de fortuna,

95 de crudelitate, de saeculo, de divitiis dicuntur. Hoc genus sententiarum supellectilem vocabat *. Solebat * schemata quoque per se, quaecumque controversia reciperet, scribere - et putant **illum** homines hac virtute caruisse, cum ingenium quidem **eius** et hac dote abundaverit! Iudicium autem fuit strictius: Non placebat **illi** orationem inflectere nec umquam recta via decedere, nisi cum hoc aut necessitas coegisset aut magna suasisset utilitas.

100 (24) Schema negabat * decoris causa inventum sed subsidii, ut quod [palam] aures offensurum esset, si palam diceretur, id oblique et furtim subreperet. Summam quidem esse dementiam detorquere orationem, cui esse rectam liceret. Sed iam non sustineo diutius vos morari: scio, quam odiosa res mihi sit circensibus pompa. Ab ea controversia incipiam, quam primam **Latronem meum** declamasse memini admodum iuvenem in Marulli schola, cum iam coepisset * <or>dinem ducere. (Sen. Rhet. *Contr.* 1. pr. 13-24)

I *ille* substantival, pronom de troisième personne
(voir Pinkster dans Festschrift Serbat)

II Les fonctions textuelles des déterminants *is* et *ille*

	<i>is</i>	<i>ille</i>
(a) strictement deictique (place / temps)	-	+ (1)
(b) contrastive / sélective	-	+ (2)
(c) anaphora immédiate neutrale	+ (3a)	- (3b)
(d) anaphora à distance	-	+ (4) (voir Bolkestein)
(e) anaphora “associative” (“subtopic”) (référante a des entités impliquées par une entité précédante, du type: maison > fenêtre)	+ (5a)	+ (5b)
(f) anaphora “focalisante” (en combinaison avec des adjectifs, etc. ou des substantifs de caractère subjectif)	-	+ (6)
(g) exophorique de rappel (référante à des entités qui appartiennent au monde du discours)	-	+ (7)
(h) exophorique, encyclopédique	-	+ (8)
(i) cataphorique	- (9a)	- (9b)
(j) corrélatrice, précédante	+ (10a)	+ (10b)
(k) corrélatrice, suivante	+ (11a)	+ (11b)

III Exemples illustrants les fonctions en II

- (1) pulta **illas** fores (Pl. *Cist.* 637)
radices ... quarum erat in **illis** locis ... multitudo (Cic. *Ver.* 5.87)
- (2) (Antipho) Fuit olim, quasi ego sum, senex. Ei filiae / duae erant, quasi nunc meae sunt. Eae erant duobus nuptae fratribus, / quasi nunc meae sunt vobis. (Epignomus) Miror quo evasurst apologus. / (Ant.) Erant minori **illi** adulescenti fidicina et tibicina; / peregre advexerat, quasi nunc tu. Sed **ille** erat caelebs senex, / quasi ego nunc sum. (Epig.) Perge porro; praesens hic quidem est apologus. / (Ant.) Deinde senex **ille** illi dixit, cuius erat tibicina, / quasi ego nunc tibi dico: (Epig.) Ausculto atque animum advorto sedulo. / (Ant.) “Ego tibi meam filiam, bene quicum cubitares, dedi: / nunc mihi reddi ego aequom esse abs te quicum cubitem censeo.” (Pl. *Sti.* 539-48)

- erat enim sola **illa** navis constrata (Cic. *Ver.* 5.89)
- (3a) (Harpax livre une lettre pour s'introduire) "Harpax calator meus est ..." # Tun es **is** Harpax? # Ego sum (Pl. *Pseud.* 1010)
- (3b) PHA. Quid nuntias / super anu? LA. Scelestiozem in terra nullam esse alteram: / Omnia infitiare ia<m>, quae dudum confessast mihi. / Nam hercle ego <quam> **illam** anum inridere me ut sinam, satiust mihi / quovis exitio interire. (Pl. *Cist.* 657-60)
Omitte vero tristitiem tuam. / # Ego **illam** hercle vero omitto, ... (Ter. *Ad.* 267-8)
- (4) ad **illa** aestiva praetoris accedunt (Cic. *Ver.* 5.95), cf. *convivium* dans § 86 (ou cat. f.?)
- (5a) agrum se vendidisse atque **ea** pecunia navem ... parasse (Pl. *Merc.* 74)
- (5b) ad aquam praebendam ... adveni ... **illi** puteo (Pl. *Am.* 673)
- (6) Epidamniensis ille, quem dudum dixeram, / geminum illum puerum qui surrupuit alterum, / ei liberorum, nisi divitiae, nil erat. / Adoptat **illum** puerum surrupticum / sibi filium eique uxorem dotatam dedit / eumque heredem fecit, quom ipse obiit diem. (Pl. *Men.* 53-8) (ou cat. c.?)
Cooperunt quaerere homines causam **illius** tantae calamitatis (Cic. *Ver.* 5.100)
- (7) Nam istos reges ceteros / memorare nolo, hominum mendicabula: / ego sum **ille** rex Philippus (Pl. *Aul.* 702-4)
Tuus autem **ille** amicus (scin quem dicam? de quo tu ad me scripsisti ...) ... (Cic. *Att.* 1.13.4)
- (8) (illa navis) urbis instar habere inter **illos** piraticos myoparones videretur (Cic. *Ver.* 5.89), cf. *piratarum ... navis* in § 87
- (9a) (da mihi) viginti minas atque **ea** lege: si alius ad me prius ... (Pl. *As.* 231)
In ipsis vero moenibus **ea** erunt principia (Vitr. 1.4.1)
- (9b) **illud** est dulce: esse et bibere (Pl. *Trin.* 258)
Quid "bracchium" # **Illud** dicere volui "femur" (Pl. *Mil.* 27)
- (10a) eos ... **eo** cibo esse usos a **quo** maiores eorum ceteros quoque ... removerunt (Cic. *Ver.* 5.99)
- (10b) **illa** pars militum **quam** supra memoravi (Caes. *Gal.* 4.6.2)
- (11a) **quod** numquam opinatus fui, **id** contigit, **ut** ... (Pl. *Am.* 87)
- (11b) Quod si tum imprudens id verbum emisit ac **quem** manumisit, **ille** nihilo minus est liber (Var. *L.* 6.30)

IV Les parallèles en Sénèque

- (1) In hac controversia Latro contrariam rem <non> controversiae dixit sed sibi. Declamabat illam Caesare Augusto audiente et M. Agrippa, cuius filios, nepotes suos, Caesar [Lucium et Gaium] adoptaturus **diebus illis** videbatur. (Sen. Rhet. *Contr.* 2.4.12)
- (2) <Et> per partes comparando utrumque officium, **ille**, inquit, peregre est, tu domi; **ille** captus, tu libera; **ille** inter piratas, tu inter civis; **ille** alligatus, tu soluta es. At tu caeca es: **ille** hoc infelicio, quod videt. Quid enim? Videt catenas suas et caedes et volnera et cruces eorum, qui non redimuntur. (Sen. Rhet. *Contr.* 7.4.5)
- (3) Albucius clamabat: 'ista ratione schemata de rerum natura tolluntur!' Arruntius aiebat: 'tollantur; poterimus sine **illis** vivere'. Summa rei haec fuit: centumviri dixerunt dare ipsos secundum adversarium Albucii, si iuraret. ille iuravit. (Sen. Rhet. *Contr.* 7.pr.7)
(uxor) Si talis esset, facile **illam** corrupisset tyrannus. (Sen. Rhet. *Contr.* 2.5.7)
Ut ad Florum revertar, **ille** dixit in Flaminino: "'". (Sen. Rhet. *Contr.* 9.2.23)
(Albucius) Incipiebat enim sedens et, si quando **illum** produxerat calor, exurgere audebat. (Sen. Rhet. *Contr.* 7.pr.1)
In hac controversia Latro contrariam rem <non> controversiae dixit sed sibi. Declamabat **illam** Caesare Augusto audiente et M. Agrippa, cuius filios, nepotes suos, Caesar [Lucium et Gaium] adoptaturus diebus illis videbatur. (Sen. Rhet. *Contr.* 2.4.12)
(Cassius Severus) Ex tempore coactus dicere infinito se antecedebat. Numquam non utilius erat **illi** deprehendi quam praeparari, sed magis **illum** suspiceres, quod diligentiam non relinquebat, cum **illi** tam bene temeritas cederet. Omnia ergo habebat, quae **illum**, ut bene declamaret, instruerent: ... (Sen. Rhet. *Contr.* 3.pr.6)
Nota bene
Contra sacerdotem qui<dam> dixerunt videri deos infestos **illi** in hoc **eam** servasse, ut diutius torqueretur; (Sen. Rhet. *Contr.* 1.3.9)
Erat quidem tibi maius ingenium quam fratribus tuis, omnium bonarum artium capacissimum; est et hoc ipsum melioris ingenii pignus non corrumpi bonitate **eius**, ut **illo** male utaris. (Sen. Rhet. *Contr.* 2.pr.4)
- (6) Audivi autem illum et viridem et postea iam senem, cum Marcello Aesernino, nepoti suo, quasi praeciperet. Audiebat illum dicentem et primum disputabat de illa parte quam Marcellus dixerat: praetermissa ostendebat, tacta leviter implebat, vitiosa coarguebat. Deinde dicebat partem contrariam. Floridior erat aliquanto in declamando quam in agendo. **Illud** strictum eius et asperum et nimis iratum in censendo iudicium adeo cessabat, ut in multis illi venia opus esset, quae ab ipso vix impetrabatur. (Sen. Rhet. *Contr.* 4. pr. 3-4)
- (8) (Fabianus) Deerat illi oratorium robur et **ille** pugnatorius mucro, splendor vero velut voluntarius non elaboratae orationi aderat. (Sen. Rhet. *Contr.* 2.pr.2)

Ciceronem eloquentia sua in carminibus destituit; Vergilium **illa** felicitas ingenii <in> oratione soluta reliquit; (Sen. Rhet. *Contr.* 3.pr.8)

At Vergilio imitationem bene cessisse, qui **illos** optimos versus Varronis expressisset in melius : "...". (Sen. Rhet. *Contr.* 7.1.27)

Illum sensum veterem, 'iam pro viro forti nescioquid etiam lex timet', hoc loco Gallio posuit: haec quoque, inquit, ter viro forti aut diffidit aut consulit. (Sen. Rhet. *Contr.* 1.8.9)

(Albucius) **Ilia** intempestiva in declamationibus eius philosophia sine modo tunc et sine fine evagabatur. (Sen. Rhet. *Contr.* 7.pr.1)

Procumbo ad genua vestra, iudices, **ille** contumax qui cum vapularem non rogavi. (Sen. Rhet. *Contr.* 9.4.1)

- (9) Latro **illas** quaestiones fecit: divisit in ius et aequitatem, an abdicari possit, an debeat. (Sen. Rhet. *Contr.* 1.11.13)

Novi declamatores Graecis auctoribus adiecerunt primam **illam** quaestionem: an adoptatus abdicari possit. (Sen. Rhet. *Contr.* 1.1.14)

Hoc non detegebat sed omnibus sententiis utebatur ad hoc tendentibus, tamquam 'non possum' inquit 'pati sine patre': me autem sine te putas pati posse? Quemquam autem patrem putas pati sine liberis posse? Et **illud**: credite mihi: impium nihil de liberis duo patres cogitant. (Sen. Rhet. *Contr.* 2.1.37)
Erat autem **illa** causa: timebat, ne scholasticus videretur. (Sen. Rhet. *Contr.* 7.pr.4)

- (10) Sed proderit tibi in **illa, quae** tota mente agitas, declamandi exercitatio, sicut Fabiano profuit. (Sen. Rhet. *Contr.* 7.pr.4)
Fuerunt et qui in novercam inveherentur. Fuerunt et **illi, qui** non quidem palam dicerent sed per suspiciones et figuras. Quam rem non probabat Passienus et aiebat minus verecundum esse aut tolerabile infamare novercam quam accusare. (Sen. Rhet. *Contr.* 7.1.20)

V Quelques observations statistiques

Figure 1: fréquences de quelques formes de *is*, *ille* et *iste* dans Seneca Rhetor et Cicero

Is			Ille			Iste		
Is	20	1383	ille	125	1851	iste	55	512
Eum	54	1611	illum	195	911	istum	23	267
Ea	43	2841	illa	117	1783	ista	61	821
Eam	25	1080	illam	128	553	istam	18	204
Id	60	3996	illud	105	1657	istud	19	44
Eius	139	2081	illius	30	499	istius	15	369
Total	342	12992		700	7254		191	2217

Figure 2: fréquences de quelques formes de *is*, *ille* et *iste* dans Seneca Rhetor et Plautus

Is			Ille			Iste		
Is	20	303	ille	125	263	iste	55	26
Eum	45	191	illum	195	236	istum	23	58
Ea	43	208	illa	117	163	ista	61	27
Eam	25	249	illam	128	208	istam	18	61
Id	60	614	illud	105	89	istud	19	13
Eius	139	133	illius	30	46	istius	15	8
Total	342	1698		700	1005		191	193